

RADNIŠTVO, RELIGIJA I CRKVA

S. VRCAN,
Pravni fakultet, Split

Revija za sociologiju, God. VII, 1977 (1—4, siječanj—prosinac); 3—19

I

Sociologija religije se već stanovito vrijeme na prilično intenzivan način bavi problemom odnosa modernog radništva prema religiji i crkvi, kao i problemom stvaranja vezanosti radnika za religiju i crkvu u mnogim modernim društvima. Ovim se problemima sociologija religije bavi na nekoliko razina, razini sistematskog iskustvenog istraživanja religijske situacije u pojedinim društvima ili u pojedinim društvenim sredinama, na razini istraživanja načina mišljenja i djelovanja radničke klase, te na razini općih teoretskih razmatranja, koja ponekad prelaze okvire sociologije religije. Upravo stoga danas u sociološkoj literaturi postoji već popriličan broj radova i studija posvećenih ovim problemima.¹

U ishodištima ovakvog zanimanja sociologije religije stoje neka povijesna iskustva, ali i dosta jednostavni uvidi koji se nameću već na razini svakodnevnog života. U stvari, u tim ishodištima stoji predznanstveni uvid da iako se religija — a u ovom se slučaju pod tim podrazumijeva kšćanstvo — obraća svima u društvu s porukama koje su univerzalne naravi, ipak te njezine poruke nemaju istu kredibilnost za različite društvene klase; upravo zato različite društvene klase i društveni slojevi reagiraju na njih na različite načine. Međutim, u tim ishodištima više stoji jedan drugi, dosta proširen uvid, uvid u činjenicu sigurne problematizacije odnosa radništva prema postojećoj religiji i crkvi, te slabljenja vezanosti radnika za tradicionalnu religiju, kao i njihova postupnog otuđivanja od tradicionalne crkve u mnogim modernim društvima. Čini se da se time za sociologiju religije potvrđuje ono opće pravilo po kojemu i za znanstvenu misao u društvenim znanostima nešto postoje ozbiljnim problemom tek nakon što je postalo problematičnim u društvenom životu, na razini svakodnevnog života. Čak bi se moglo ustvrditi da značajan dio sociološkog zanimanja za ove probleme potvrđuje postavku da teoretska misao u društvenim znanostima nema samo eksplikativnu već i normalizirajuću funkciju. Značajan dio zanimanja suvremene sociologije religije za odnos radništva prema

1. Ovdje ćemo navesti neke od tih radova: J. A. Isambert: *Christianisme et la classe ouvrière*, Paris, 1961; Ch. Glock — R. Stark: *Religion and Society in Tension*, Chicago, 1965; G. Lenski: *The Religious Factor*, Carden City 1963; P. M. Zulehner: *Il problema religioso e la classe operaia*, Roma 1970; H. Carrier — E. Pin: *Essais de sociologie religieuse*, Paris, 1967; F. Demarchi — A. Ellena: *Industria e religione*, Brescia, 1969.

religiji i crkvi sastoji se očito u znaku nastojanja se se ono što se na razini društvenog života osjeća i nameće kao ozbiljan i za neke uznemirujući problem, teoretskom elaboracijom svede u okvire normalnoga.

Uvid u problematizaciju odnosa modernog radništva prema religiji već je odavno napravljen. Suvremeno zanimanje sociologije religije za ove probleme duguje marksizmu neke početne postavke. Naime, već je Engels, opisujući društveni položaj radničke klase u Engleskoj, istakao da »radnici nisu religiozni i ne idu u crkvu«, te da se u »masama skoro svugdje primjećuje potpuna indiferentnost prema religiji«. ² Također, istaknuto je da se »suprotno XVIII-om stoljeću, religioznost sada širi u redovima srednjeg sloja i više klase, a nereligioznost se — ali takva nereligioznost koja je svojstvena čovjeku koji sebe osjeća čovjekom — spustila u redove francuskog proletarijata«. ³ Engels je čak dao prve pokušaje teoretskog objašnjenja takve pojave, izvodeći je iz izravne vezanosti radnika za zemaljski život i zemaljske interese, te iz njihove otuđenosti od duhovnog i obrazovnog svijeta u kojemu se kreće vladajuća klasa i viši dijelovi društva. ⁴ No, do ovakvih ili sličnih spoznaja došli su i drugi značajni istraživači društva. Tako je npr. M. Weber upozoravao na različitost odnosa različitih društvenih klasa prema različitim oblicima religije. »Potreba 'spasa', u najširem smislu riječi, nalazi . . . uporište u negativno privilegiranim klasama, dok je udaljena od 'zasićenih' i pozitivno privilegiranih slojeva«, ⁵ piše Weber. Pored toga, Weber je isticao posebnost odnosa modernog radništva prema religiji, navodeći da je za »moderni proleterijat u onoj mjeri u kojoj zauzima religijsko posebno mjesto, karakteristična indiferentnost ili odbacivanje religijskog« tako da »proleterski racionalizam. . . ne može lako imati u sebi religijsku narav, a niti može lako rađati religioznost«. ⁶

Nakon ovih prvih uvida brojna su sociološka istraživanja u nizu zemalja potvrdila ono što je već Engels u svojoj osnovi istakao. Iz tih je istraživanja moguće izvesti neke opće zaključke.

Prvo, posve je sigurno da radništvo u mnogim modernim društvima pokazuje nizak stupanj stvarne vezanosti za tradicionalnu religiju i crkvu, tako da se bez dvojbe može govoriti o procesu odvajanja radnika od religije i njihova otuđivanja od crkve.

Drugo, odvajanje radništva od tradicionalne religije i njegovo otuđivanje od crkve ima obilježje masovne pojave — ona zahvaća šire dijelove radništva. To znači da ta pojava nije nastala na sporadičan ili marginalan način, već da su posrijedi društveni procesi koji zahvaćaju šire dijelove radništva u mnogim modernim društvima.

Treće, odvajanje radništva od tradicionalne religije i crkve očito je sistematske i strukturalne naravi, te nije rezultat ni posve slučajnog stjecanja povijesnih i društvenih okolnosti, niti je prvenstveno situaciono uvjetovano nekim dosta izuzetnim i rijetkim situacionim okolnostima. O tome dovoljno jasno govori već sama činjenica da se takvo odvajanje pona-

2. F. Engels: »Die Lage der arbeitenden Klasse in England«, u: K. Marx — F. Engels: **Werke**, Bd 2, Berlin, 1959, S. 343.

3. K. Marks — F. Engels: **O religiji i ateizmu**, Moskva, 1971, str. 390—391.

4. F. Engels, isto.

5. M. Weber: **Wirtschaft und Gesellschaft**, Tübingen, 1947, s. 278.

6. M. Weber, isto.

vlja u čitavom nizu modernih društava, te da ono traje poprilično dugo. Istina, u različitim društvima to se odvajanje radništva od religije i crkve događa u različitom opsegu i s različitim intenzitetom. Međutim (uz neke izuzetke) ono je prisutno i u onim društvima u kojima se općenito religija i crkva predočuju i doživljavaju kao prirodan i normalan činilac društvenog života.

Četvrto, odvajanje radništva od religije očito nije uvjetovano samo postojanjem neke rasprostranjene i izrazito militantne antireligiozne i anti-crkvene propagande ili pak prvenstveno nekim svjesno organiziranim nastojanjima i makinacijama koje bi na najrazličitije načine zatvarale moguće putove kontakata radništva s religijom i crkvom. Naprotiv, ono se po pravilu događa u uvjetima u kojima je religija sastavni dio službene kulture, te uvijek može računati i osloniti se na institucionalnu zaštitu i potporu, a crkva je sastavni dio vladajućeg društvenog sistema te je na bilo koji način sistematski favorizirana i privilegirana. Ovdje je vrijedno upozoriti da je B. Gustafsson na primjeru Švedske pokazao da je proces odvajanja radništva od crkve u ovoj zemlji započeo prije pojave socijaldemokracije na tlu Švedske.⁷ Raspravljajući o dekristijanizaciji u Francuskoj, J. Delumeau je ustvrdio da crkva u Francuskoj nikad nije izgubila radništvo, jer ga zapravo nikad nije ni imala.⁸ Radnička klasa u Francuskoj formirala se iz onog dijela stanovništva koje je živjelo na rubu društva i izvad dodira sa službenom kulturom i institucijama sistema.

Peto, u rasporedu društvenih klasa i društvenih slojeva radništvo u mnogim modernim društvima predstavlja onu društvenu klasu koja se najviše i najpotpunije odvojila od religije i otuđila od crkve. Brojna istraživanja religije pokazala su da postoji relativno jasno uočljiva i stabilna hijerarhija vezanosti različitih društvenih klasa i socioprofesionalnih slojeva za religiju i crkvu. Tu hijerarhiju na primjeru Francuske opisuje J. P. Terrenoire, temeljeći je na analizi podataka iz iskustvenih istraživanja: »Naši podaci potvrđuju ono što je uočeno u brojnim anketama i monografijama, tj. da se socioprofesionalne grupe hijerarhijski raspoređuju po stoji onih koji idu na misu, tako da društvena stratifikacija koja se tako dobiva ide paralelno sa stratifikacijom koju uvjetuju klasični indikatori iskustvene kriteriologije: razina prihoda, stupanj obrazovanja, društveni ugled itd. Ako se promatra kantonalni prosjek onih koji idu na misu . . . , hijerarhija se može pojednostaviti u tri velike grupe čiji elementi imaju slične stope. Na vrhu stoji »buržoazija« — agrarna i industrijska, obuhvaćajući velike agrarne poduzetnike, više kadrove, industrijalce, velike trgovce i pripadnike slobodnih profesija. Na dnu ljestvice dolaze radnici — industrijski i poljoprivredni (radnici i najamni poljoprivredni radnici). U sredini stoji sveukupnost srednjih slojeva koja obuhvaća male posjednike, srednje kadrove, službenike, uslužno osoblje, obrtnike i sitne trgovce.«⁹ Na temelju istraživanja u Italiji, S. Burgalassi ističe da je vidljivo da se radnici nalaze na posljednjem mjestu na ljestvici religijsko-prakticirajućih, dok se najviša

7. B. Gustafsson: »Staatskirche und Entkirchlichung in Schweden«, u: **Probleme de Religionssoziologie**, Köln und Opladen, 1962, s. 160.

8. J. Delumeau: »Dechristianisation ou nouvelle modele de christianisme?« u: **Archives de sciences sociales des religions**, 20 (1975), no 40, p. 15.

9. J. P. Terrenoire: »Groupes socio-professionnels et pratiques culturelles catholiques«, u: **Archives de sciences sociales des religions**, 19 (1974), No 37, p. 128.

stopa religijske prakse susreće kod službenika, tehničara i radno neaktivne populacije.¹⁰ Jedno istraživanje u industrijskim sredinama u Torinu također je potvrdilo da su upravo radnici onaj dio industrijske populacije koji se u talijanskoj industriji relativno najviše odvoji od crkve. To se može ilustrirati na primjeru distribucije odgovora dobivenih tom prilikom na pitanje o društvenoj koristi ili štetnosti crkve:¹¹

Tablica 1.
Društveni slojevi i korisnost crkve

Modalitet	Funkcioneri	Tehničko osoblje	Admin. službenici	Specijalni radnici	Obični radnici
Nestanak crkve bio bi društveno štetan	86,4	72,1	72,6	88,7	66,2
Nestanak crkve bio bi društveno koristan	0,0	5,6	17,2	1,6	22,1

Ch. Glock navodi da dok u Velikoj Britaniji 73% ispitanika iz gornje klase izjavljuje da ide u crkvu barem povremeno, to isto radi samo 39% ispitanika koji pripadaju radništvu.¹² Stoga je poznati katolički sociolog E. Pin morao zaključiti da »religijsko odvajanje radništva — ili pojedinaca koji pripadaju pučkim klasama — u velikim gradovima s katoličkom kulturnom pozadinom ne treba dokazivati, jer je posrijedi masovna pojava«.¹³ Tako je E. Pin na tlu sociologije religije stručno izrazio ono čega je papa Pio XI postao svjestan već 1925. godine, kada je u jednom razgovoru izjavio da je »najveći skandal XIX stoljeća što je Crkva zapravo izgubila radništvo«.

II

Kakav je odnos radništva prema crkvi i religiji u nas? M. Kerševan se prvi upustio u sistematsku analizu podataka dobivenih u dvama iskustvenim istraživanjima šire naravi, izvršenih u Sloveniji 1968 i 1969. godine. U toj analizi Kerševan je istakao specifičnost odnosa radništva u Sloveniji prema religiji i crkvi, a zaključak mu je bio: »Radnici u Sloveniji nisu najmanje religiozna i sa crkvom povezana kategorija, kao u mnogim zapadnoevropskim državama. Oni predstavljaju srednju kategoriju između najmanje religioznih i crkvi najotuđenijih »službenika« (zanimanja sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem) i najreligioznijih seljaka.« U tom smislu Kerševan je istakao da je situacija u nas u osnovi slična situaciji u Poljskoj i ČSSR, dakle u drugim socijalističkim državama, ali je istovremeno različita od situacije u zapadnoevropskim, a naročito pretežno katoličkim zemljama. Stoga je Kerševan i postavio ključno pitanje: »Ako se zapažena

10. S. Burgalassi: *Italiani in Chiesa*, Brescia, 1967, p. 56.

11. F. Demarchi — A. Ellena: *Industria e religione*, Brescia, 1967, p. 165.

12. Ch. Glock — R. Stark: *Religion and Society in Tension*, Chicago, 1965, p. 193.

13. E. Pin: »Hypotheses relatives a la désaffection religieuse dans les classes populaires«, u: *Social Compass*, 9 (1962), p. 515.

tendencija održi ili čak ojača, to bi moglo dovesti do toga da kod nas povezanost sa crkvom postane znak identifikacije i čak ideologijski okvir »nižih«, deprivilegiranih slojeva, a nereligioznost »viših«.¹⁴

Podaci iz nekih drugih istraživanja u sredinama s dominantnom katoličkom tradicijom na hipotetičan su način upozoravali na istu tendenciju. To je, na primjer, bio slučaj s istraživanjem o radničkoj omladini u Splitu i radničkoj omladini zaposlenoj u brodogradilištima na Jadranu.¹⁵ Istraživanje o radničkoj omladini Splita — i to radničkoj omladini zaposlenoj u splitskoj privredi kao i radnička omladina iz škola za radnička zanimanja — pokazalo je da odvajanje mladih radnika od religije i crkve zaostaje za odvajanjem maturanata iz splitskih srednjih škola i studenata splitskih fakulteta i viših škola.

Slični su i neki podaci dobiveni u istraživanju odnosa mladih prema religiji, što je izvršio novogorički Centar za sociološka istraživanja 1967. godine.¹⁶

Razumije se, sve je ovo od izuzetnog značenja za suvremenu teoriju misao u sociologiji religije, a kako po svojim implikacijama i konsekvencijama praktično-političke naravi nije ništa manje zanimljiva, smatramo vrijednim prikazati rezultate istraživanja religijskog ponašanja žitelja zagrebačke religije. Ovo je istraživanje realizirao Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu 1972. godine.¹⁷

III

U veoma zanimljivoj analizi procesa kristijanizacije i dekristijanizacije u Francuskoj, J. Delumeau je ustvrdio da crkva u Francuskoj nije izgubila radničku klasu, već zapravo tu klasu nije nikad ni imala i do nje nije ni doprla. To, međutim, nije slučaj s radništvom u religiji o kojoj je ovdje riječ. Naime, radništvo je u toj religiji pretežno sastavljeno od pojedinaca koji su imali veoma brojne i razvijene dodire s religijom i crkvom u različitim razdobljima svoga života. Razumije se, takvi su dodiri bili veoma prošireni na razini konvencionalne vezanosti za religiju i crkvu, što tu mačimo slijedećim razlozima.

Prvo, radništvo je sastavljeno od pojedinaca koji su gotovo svi kršteni i koji su primili prvu pričest. Čak 97,9% ispitanika radnika je izjavilo da je kršteno, a 87,3% da je primilo prvu pričest. Također veoma je visok postotak radnika koji priznaju nekakvu konfesionalnu pripadnost katoličkoj vjeroispovjesti — 90,4%, dok je samo nešto manji postotak prošao i obred krizme.

Drugo, najveći dio radnika rođen je i odrastao u obiteljskoj sredini u kojoj je postojanje religije na određeni način bilo zabilježeno i u kojoj su barem neki elementi stvarali specifičnu religijsku atmosferu. U stvari, čak je 85,8% ih je odraslo u domovima koji su imali raspeće, 11,5% u domovima koji su imali »obitljski oltarić«. Nadalje, znatna većina rad-

14. M. Kerševan: »Industrijski radnici i religija u Sloveniji«, *Naše teme*, 16 (1972), br. 10, str. 1645.

15. S. Vrcan: »Radnička omladina i religija«, *Pogledi*, 4 (1973) 9.

16. M. Tavčar: »Mladi in religija«, *Teorija in praksa*, (1968) 6—7.

17. S. Bahtijarević — S. Vrcan: *Religiozno ponašanje stanovništva zagrebačke regije*, Zagreb, 1975.

nika je u svom djetinjstvu sudjelovala u nekim oblicima religijskog ponašanja u krugu vlastite obitelji, npr. 68,4% ispitanika-radnika izjavilo je da su redovito ili povremeno zajednički molili u domu svojih roditelja; 85,1% izjavilo je da su slavili redovito neke crkvene i vjerske blagdane, dok je 45,9% redovito postila uoči blagdana.

Treće, radništvo je pretežno sastavljeno od pojedinaca koji su u svom djetinjstvu i mladosti dobili barem minimum specifičnog religijskog obrazovanja — formalnog i neformalnog. U stvari, čak 85,3% ispitanika-radnika pohađalo je katekizam na određeno vrijeme (27,0% do svoje prve pričesti, 23,5% do krizme, a 17,6% i nakon krizme). Pored toga, većina radnika je dobila određeno religijsko obrazovanje i odgoj od svojih roditelja: 73,6% ispitanika-radnika je izjavilo da su ih majke u djetinjstvu podučavale u vjeri, dok je 50,4% izjavilo da su ih podučavali očevi.

Dakle, uzimajući u obzir samo neke indikatore konvencionalne vezanosti za religiju i crkvu, moguće je ustvrditi da je radništvo na istraživanom području imalo dosta često dodire s religijom i crkvom u djetinjstvu i mladosti, dobivši tako minimum religijskog obrazovanja i odgoja; stoga je ono i sudjelovalo u nekim oblicima religijskog ponašanja te stjecalo iskustva barem s nekim aspektima religijskog života.

Međutim, konvencionalna vezanost za religiju i crkvu čini najširu pozadinu i podlogu za aktualnu vezanost radništva za one dvije institucije; ali samo dio te konvencionalne vezanosti uspijeva se pretvoriti u aktualnu vezanost. Postoji, dosta uočljivo, pad između razine ova dva oblika vezanosti radništva za religiju i crkvu. Naime postoji erozija dodira radnika s religijom i crkvom, a otuda i stanovito slabljenje već postojeće vezanosti za religiju i crkvu.

Spomenuta erozija očituje se u tri bitne dimenzije vezanosti za religiju i crkvu. Prvo, u dimenziji osobne religijske identifikacije; drugo, u dimenziji religijskog ponašanja, i treće, u dimenziji religijskog vjerovanja.

Prvo, osobna identifikacija u religijskim terminima nije tako proširena kao što je proširen obred krštenja ili priznavanje konfesionalne pripadnosti. U istraživanju o kojem je ovdje riječ, 53,3% ispitanika-radnika osobno se izričito identificiralo s vjernicima, a samo 18,5% s uvjerenim vjernicima. Na taj se način i u našim prilikama ponavlja pojava koja je zapažena i u nekim istraživanju u Francuskoj, priznavanja konfesionalne pripadnosti više je rasprostranjeno nego osobna identifikacija u religijskim terminima (npr. jedan dio ljudi koji se identificira s nereligioznima ili ateistima priznaje vlastitu konfesionalnu pripadnost katoličanstvu).

Drugo, neki oblici aktualnog religijskog ponašanja javljaju se u prilično reduciranom opsegu. To ponajprije vrijedi za neke oblike religijskog ponašanja koji u krilu katoličke tradicije još uvijek imaju status vjerskih dužnosti, te se očekuje da će ih svaki vjernik manje-više redovito ispunjavati (kao, na primjer, redovitost odlaska na nedjeljnu misu).

Iz ovog se pregleda zaključuje da je značajan dio radnika koji priznaje vlastitu konfesionalnu pripadnost, koji je kršten, pričešćen i krizman te koji se osobno prepoznaje kao vjernik, religijski neaktivan ili svoje vjerske dužnosti vrši samo povremeno. Međutim, ovako niska razina dominikalne

prakse nije nešto što je karakteristično samo za naše suvremene društvene prilike. E. Pin je npr. utvrdio da 10,4% manualnih radnika u Lyonu ide na nedjeljnu misu redovito.¹⁸ Ch. Glock navodi podatak iz jednog istraživanja u Velikoj Britaniji u kojem je 39% radnika izjavilo da ide u crkvu barem ponekad.

Tablica 2.
Radništvo i odlazak na misu

(u %)

Redovito praktcirajući — svaka nedjelja	Neredovito praktcirajući — barem jednom mjesečno	Povremeno praktcirajući samo o velikim blagdanima	Nepraktcirajući
8%	8%	34,2%	49,3%

No, još je izrazitiji pad u pogledu pričešćivanja. Naime, čak 87,3% ispitanika-radnika je izjavilo da je primilo prvu pričest. Međutim, samo 2,9% se sada manje-više redovito pričešćuje, 22% se pričešćuju samo u povodu velikih crkvenih blagdana, dok se 77,5% više uopće ne pričešćuje.

Izrazit pad postoji i u zajedničkoj molitvi. U stvari praksa zajedničke molitve kao da nestaje: dok je 31,5% ispitanika-radnika izjavilo da je ranije obavljalo redovito zajedničku molitvu, a 36,9% da ju je obavljalo povremeno, sada zajednički redovito moli samo 4,4%, a 12,8% to radi samo ponekad, dok 81,6% više nikad ne moli.

Nešto je manje izrazit pad u pogledu religijskog obrazovanja i odgoja: od 87,3% ispitanika-radnika koji su pohađali vjeronauk barem neko vrijeme, sada ih samo 54,6% šalje svoju djecu na vjeronauk, a 45,3% ih ne šalje.

Međutim, postoje neki oblici religijskog ponašanja koji su i danas ostali veoma prošireni u redovima radništva: to su na primjer krštavanje vlastite djece i vjenčavanje u crkvi.

Tablica 3.
Radništvo i krštavanje vlastite djece

	Djeca krštena		Djeca nisu krštena		Ukupno	
	N	%	N	%		
	302	87,7	42	12,3	344	100,0

Tablica 4.
Radništvo i vjenčanje u crkvi

	Vjenčani u crkvi		Nisu vjenčani u crkvi		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%
	280	71,0	114	28,9	394	100,0

18. E. Pin: »Partiques religieuses et classes sociales«, u: H. Carrier — E. Pin, *Essais de sociologie religieuse*, Paris, 1967, p. 291.

Treće, postoji erozija religijskog vjerovanja koja pogađa temeljna vjerovanja iz službene doktrine katoličanstva, a koja su stoljećima dominirala u religijskoj tradiciji te bila čak i institucionalno zaštićena. Potvrdu u ovome dobivamo iz odgovora na pitanje o vjerovanju u opstojnost boga.

Tablica 5.
Radništvo i vjerovanje u boga

Vjeruje u opstojnost Boga		Sumnja		Ne vjeruje		Ukupno	
N	%	N	%	N	%	N	%
194	43,5	113	25,3	139	31,2	446	100,0

Takva distribucija nije slučajna; ona se ponavlja i u odgovorima na primjer o Kristovoj božanskoj naravi.

Zaključno slijedi značajan dio radnika koji su bili kršteni, koji su primili prvu pričest, koji su bili krizmani te određeno vrijeme pohađali vjeronauk, danas ne vjeruju ili sumnjaju u neka temeljna religijska vjerovanja iz vjeroispovijesti kojoj pripadaju.

Eroziju religijskog vjerovanja prati raspad sistema vjerovanja koji je postojao stoljećima, kao dosljedna smisljena cjelina koja je tvorila zatvoreni i samodovoljan univerzum sakraliziranih značenja što se nisu smjela dovoditi u pitanje. U stvari, značajan broj pojedinaca koji pripadaju radničkoj klasi, a koji su priznali konfesionalnu pripadnost katoličanstvu te se čak osobno identificirali vjernicima, ponašaju se na veoma selektivan način u pogledu određenih vjerovanja koja su sastavni dio tradicionalnog sistema kršćanskih vjerovanja. Oni usvajaju neka vjerovanja, ali istodobno ne usvajaju druga — bez obzira na logičku povezanost koja postoji između takvih vjerovanja u okviru tradicionalnog sistema vjerovanja. Stoga, neka vjerovanja očitogube svoju sakraliziranu narav te se lako dovode u pitanje u okviru vjerničke populacije. Brojni pojedinci iz radničke klase identificiraju se za vjernike ali samo na temelju usvajanja nekih religijskih vjerovanja uzetih iz šireg sistema vjerovanja i šire tradicije.

Tablica 6.
Radništvo i vjerovanje u neka religijska vjerovanja

(u %)

Vjerovanje	Vjeruje	Sumnja	Ne vjeruje
Opstojnost božja	43,5	25,3	31,2
Krist je isto bog	40,4	20,6	39,0
Bog je stvorio svijet	37,2	23,7	39,1
Bog je izvor morala	37,8	19,9	42,3
Krist je bio čudotvorac	32,4	24,5	43,1
Postoji sudnji dan	27,7	24,0	53,3
Postoji raj	19,6	23,5	56,9
Postoji pakao	19,1	23,6	57,3
Postoji zagrobni život	17,1	22,1	60,8
Nastupit će konačno uskrsnuće svih ljudi	14,1	25,2	60,7

Dakako, ni erozija religijskog vjerovanja ni raspad ranijeg sistema religijskih vjerovanja ne tvore pojavu koja bi bila svojstvena za odnos radništva prema religiji i crkvu samo u uvjetima našega suvremenog društva. To su pojave koje se javljaju i u mnogim drugim zapadnoevropskim društvima. Dapače, ni opseg utvrđene erozije religijskog vjerovanja, niti razmjera raspada sistema religijskih vjerovanja u ovom slučaju ne tvore nešto što bi veoma značajno odstupalo od sličnih situacija u nekim suvremenim zapadnoevropskim društvima. Treba se samo prisjetiti da je jedno iskustveno istraživanje u tako konzervativnoj društvenoj sredini kakva je Austrija — utvrdilo da od 100 radnika koji se u konfesionalnom smislu prepoznaju kao katolici samo 28 ih vjeruje u boga, 26 sumnja u postojanost boga, a 50 smatra da sve završava smrću¹⁹.

Tablica 7
Radništvo i savjetovanje vjerovanja

Vjerovanje	Vjeruje		Sumnja		Ne vjeruje		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Postojanje neke više sile izvan ovoga svijeta	157	35,4	93	21,0	193	43,6	443	100,0
Postojanje sudbine	199	44,8	83	18,7	162	36,5	444	100,0
Postojanje sila koje određuju sudbinu novorođenčeta	114	25,7	81	18,2	249	56,1	444	100,0
Postojanje duhova	46	10,4	64	14,4	334	75,2	444	100,0
Bistrička čuda	111	25,1	100	22,6	231	52,3	442	100,0

Vjerovanje u postojanje sudbine isto je toliko prošireno u redovima radništva koliko i vjerovanje u božju opstojnost!

Sve ovo svjedoči da je radništvo na istraživanom području zahvaćeno procesima odvajanja od religije i otuđivanja od crkve, ali rezultati takvih procesa nisu previše spektakularni, niti na posve dramatičan način odstupaju od onoga što se događa ili se već dogodilo u nekim drugim sredinama pojedinih zapadnoevropskih zemalja.

IV

Što govore usporedni pokazatelji vezanosti za religiju i crkvu pripadnika različitih klasnih i socioprofesionalnih skupina na istraživanom području? Ovakve usporedbe mogu stvoriti hijerarhiju klasnih i socioprofesionalnih skupina s istraživanog područja prema stupnju njihove vezanosti za religiju i crkvu, odnosno odvajanja od religije i otuđivanja od crkve.

Na vrhu hijerarhije stoje zemljoradnici kao skupina koja je relativno najčvršće vezana za religiju i crkvu, te najmanje zahvaćena procesima od-

19. P. M. Zulehner: *Il problema religioso e la classe operaia*, Roma, 1970, p. 118.

vajanja od religije i otuđivanja od crkve. To se pokazuje u svim značajnim dimenzijama vezanosti za religiju — od konvencionalne vezanosti do religijske prakse i religijskog vjerovanja. Zemljoradnici tvore skupinu u kojoj se postotak onih koji se identificiraju »vjernicima« penje preko 90% dok je 74,6% »uvjerenih vjernika«. To je skupina koja pokazuje visok stupanj religijskog i crkvenog konformizma. U toj skupini svi ispitanici su vjenčani u crkvi, 98,3% ih je dalo krstiti svoju djecu, 90,9% šalje vlastitu djecu na vjeronauk. Pored toga to je religijski izrazito aktivna skupina: postotak redovito prakticirajućih (tj. onih koji idu redovito svake nedjelje na misu) penje se na 37,3%, a onih koji idu neredovito (barem jednom mjesečno) iznosi 22,4%, dok samo 9,0% više ne ide u crkvu. Istodobno se 74,6% ispitanika-zemljoradnika pričešćuje barem jednom godišnje. Na kraju, to je skupina u kojoj su široko zastupljena temeljna religijska vjerovanja: 86,3% vjeruje u božju opstojnost. Jednom rječju, čini se da je za zemljoradnike religijska identifikacija, religijska praksa i religijsko vjerovanje tvore nešto što je i dalje sastavni dio normalnog društvenog života.

Na drugo mjesto hijerarhijske ljestvice dolaze sve one klasne i socioprofesionalne skupine kod kojih se postotak deklariranih vjernika kreće između 70% i 50%. U ovu grupu spadaju pripadnici slobodnih profesija, privatni obrtnici i radnici.

Na dnu te ljestvice nalazi se grupa u kojoj postotak deklariranih vjernika ne prelazi 35%. U ovu grupu ulaze administrativni službenici, pripadnici humanističke i tehničke inteligencije, osobe na rukovodećim položajima te osoblje zaštite.

Ako se ovakva hijerarhija nešto više raščlani, dobiva se slijedeći raspored:

1) zemljoradnici, 2) NK i PK radnici, 3) slobodne profesije, 4) privatni obrtnici, 5) KV i VKV radnici, 6) administrativni službenici, 7) inteligencija, 8) rukovodioci, 9) osoblje zaštite. Ovakva hijerarhija klasnih i socioprofesionalnih skupina s obzirom na vezanost za religiju i crkvu ima očito sistematski narav. Ona se u osnovi ponavlja kako u poređu osobne religijske identifikacije tako i u poređu najvažnijih oblika religijskog ponašanja, a na kraju i u poređu religijskog vjerovanja.

Evo kako izgleda raspored klasnih i socioprofesionalnih skupina s obzirom na osobnu religijsku identifikaciju.

Tablica 8.
Klasna i socioprofesionalna pripadnost i osobna religijska identifikacija

Skupina	Vjernici	Uvjereni vjernici
Zemljoradnici	97,0	74,6
NK i PK radnici	66,1	27,6
Slobodne profesije	62,5	25,0
Obrtnici	57,8	28,9
KV i VKV radnici	45,5	12,6
Administrativni službenici	40,2	12,2
Inteligencija	25,0	7,3
Rukovodioci	19,1	6,4
Osoblje zaštite	0,0	0,0

Sličan je raspored klasnih i socioprofesionalnih skupina i kad se uzmu u obzir neki prošireni oblici religijskog ponašanja. Vjenčanje u crkvi je na primjer obred kojeg se drže svi anketirani zemljoradnici, te preko 80% anketiranih obrtnika i 70% anketiranih radnika. Nadalje, u crkvi se vjenčalo (gotovo 50% službenika), rukovodioca (iznad 45%), (nešto preko 40%) pripadnika slobodnih profesija te oko (20)% osoblja zaštite.

Slična je struktura odgovora na pitanje o krštenju vlastite djece i o slanju djece na vjeronauk. Gotovo svi zemljoradnici su dali krstiti svoju djecu. To isto je uradilo preko 90% obrtnika, te gotovo 90% radnika. Za njima slijede pripadnici slobodnih profesija (72,7%), zatim administrativni službenici (68,8%), pripadnici inteligencije (51,1%), rukovodioci (50,0%) te osoblje zaštite (15%). Nadalje, 90,9% zemljoradnika šalje svoju djecu na vjeronauk, što prakticira i 60,4% obrtnika, te 54,6% radnika, 38,3% administrativnih službenika, 19,7% pripadnika inteligencije itd.

Redovita dominikalna praksa najrasprostranjenija je kod zemljoradnika. Međutim, između zemljoradnika i svih ostalih skupina javlja se značajan razmak: redovito prakticirajući čine više od trećine zemljoradnika, dok kod svih drugih skupina taj postotak ostaje ispod 10%; radnici su ponovno između obrtnika i administrativnih službenika.

Na kraju, vezanost za religiju i crkvu pojedinih klasnih i socioprofesionalnih skupina pokazuje manje-više ista obilježja i onda kad se promatra u ideologijsko-intelektualnoj dimenziji religioznosti i crkvenosti, tj. s obzirom na prihvaćanje temeljnih religijskih vjerovanja.

Tablica 9.

Klasna i socioprofesionalna pripadnost i religijska vjerovanja (samo oni koji vjeruju)

(u %)

	Bog postoji	Krist bog	Bog je stvorio svijet	Bog izvor morala	Raj postoji	Zagrebni život	Onostr. nagrade i kazne	Uskrsnuće svih
Zemljoradnici	86,5	89,4	76,1	77,6	52,2	47,8	61,5	49,3
NK i PK radnici	56,6	52,9	53,2	52,6	29,4	26,0	31,9	20,9
Obrtnici	53,3	44,4	46,7	47,7	28,9	31,1	35,6	22,7
Slobodne profesije	43,8	46,6	43,8	43,8	37,5	37,5	31,3	31,3
KV I VKV radnici	35,1	32,6	27,2	28,4	13,3	11,4	15,1	9,6
Administrativni služb.	31,7	27,7	26,3	26,3	16,7	15,3	14,2	14,2
Inteligencija	20,2	15,2	13,7	13,7	3,9	8,4	4,5	3,9
Rukovodioci	17,3	21,7	17,3	19,5	13,0	13,0	19,5	13,0
Osoblje zaštite	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Rezultati istraživanja o kojem je ovdje riječ u osnovi potvrđuju zaključke od kojih je radnije u svojoj analizi došao M. Kerševan. Na istraživačkom području radništvo se nalazi između zemljoradnika (koji su za religiju

i crkvu najčvršće vezani) i službenika, te inteligencije i rukovodilaca (koji su od religije i crkve najviše odvojeni). U tom se pogledu religijska situacija na ovom području razlikuje od sličnih situacija u mnogih suvremenim zapadnoevropskim društvima. Osnovna razlika jest u tome što radništvo ne tvori u prosjeku najviše odvojeni segment društva od religije i crkve; proces odvajanja radništva od religije i crkve ovdje kao da zaostaje u odnosu na neke druge klasne i socioprofesionalne skupine. Na kraju, niz okolnosti društvenog života koje su u mnogim suvremenim zapadnoevropskim društvima pozitivno čvršće vezani za religiju i crkvu, na istraživanom su području pozitivno vezani za snažnije odvajanje od religije i crkve. Čini se kao da u objema situacijama djeluju isti spontani društveni mehanizmi, ali u suprotnom smjeru i sa suprotnim učincima.

V

Društvene klase i socioprofesionalne skupine izvorno su agregati pojedinaca koji imaju neka zajednička društvena obilježja, ali se po nekim obilježjima i razlikuju. Ta obilježja su u krajnjoj liniji vezana za njihovu opću životnu situaciju te njihov opći društveni položaj. Stoga se s razlogom može pretpostaviti da iza hijerarhije klasnih i socioprofesionalnih skupina u pogledu njihove vezanosti za religiju i crkvu stoji različit raspored nekih značajnih društvenih obilježja, po kojima se takve skupine međusobno razlikuju. Na istraživanom se području zapažaju četiri skupine društvenih obilježja značajnih za razlike u stupnju prosječne vezanosti za religiju i crkvu.

Prvo, razina postojeće vezanosti za religiju i crkvu različitih klasnih i socioprofesionalnih skupina čini se da je izravno vezana za blizinu odnosno udaljenost od ruralnog svijeta, ruralnog životnog ambijenta, ruralnog načina života i tipičnog ruralnog mentaliteta. Zato što je jedna klasa i socioprofesionalna skupina bliža po svojoj životnoj situaciji i društvenom položaju ruralnom svijetu u cijelosti, to je veća vjerojatnost da će razina njezine vezanosti za religiju i crkvu biti u prosjeku viša i obrnuto — što je jedna klasna i socioprofesionalna skupina više udaljena po svojoj životnoj situaciji i društvenom položaju od ruralnog svijeta i ruralnog životnog ambijenta, to je vjerojatnije da će razina njezine vezanosti za spomenute dvije religijske institucije u prosjeku biti niža; nadalje, što je neka klasna i socioprofesionalna skupina bliža ruralnom svijetu u cijelosti, to je po pravilu manji razmak između razine njezine konvencionalne vezanosti za religiju i crkvu i njezine aktualne vezanosti.

Drugo, razina postojeće vezanosti za religiju i crkvu različitih klasnih i socioprofesionalnih skupina usko je povezana s uključenosti date skupine u svijet manualnog rada. U stvari, što je jedna klasna i socioprofesionalna skupina bliža po svojoj životnoj situaciji svijetu manualnog rada i što je više u taj svijet izravno uključena, to ima više vjerojatnoće da će razina njezine vezanosti za religiju i crkvu u prosjeku biti viša, i obratno, što je jedna klasna i socioprofesionalna skupina po svojoj životnoj situaciji više udaljena od svijeta manualnog rada, to je vjerojatnije da će razina njezine vezanosti za religiju i crkvu u prosjeku biti niža. Čini se da je veza-

nost za religiju i crkvu na istraživanom području češća u svijetu »plavih okovratnika« nego li u svijetu »bijelih okovratnika«.

Treće, razina postojeće vezanosti za religiju i crkvu različitih klasnih i socioprofesionalnih skupina veoma je čvrsto povezana s razinom formalnog školskog obrazovanja. Što je razina formalnog školskog obrazovanja jeone klasne i socioprofesionalne skupine niža, to je veća vjerojatnost da će razina njezine vezanosti za religiju i crkvu biti u prosjeku viša, i suprotno, što je razina formalnog školskog obrazovanja viša, to je vjerojatnije da će vezanost za religiju i crkvu u prosjeku biti niža, iako takva vezanost ostaje uvijek prisutna u razmjerima koji nisu za potcjenjivanje. U prosjeku su za religiju i crkvu najčvršće vezani oni dijeiovi populacije koji imaju najmanje formalnog školskog obrazovanja.

Četvrto, razina vezanosti za religiju i crkvu različitih klasnih i socioprofesionalnih skupina čvrsto je povezana s općim društveno-političkim angažmanom, društveno-političkom aktivnošću te participacijom u radu društveno-političkih organizacija i tijela. U stvari, što je niža opća razina društveno-političkog angažmana, te niža participacija u radu društveno-političkih organizacija i tijela koja su sastavni dio institucionalnog sistema, očekuje se viša razina vezanost za religiju i crkvu. Zapravo, društveno-politički neaktivan i neangažiran dio populacije u pravilu je najviše vezan za religiju i crkvu i obrnuto, društveno-politički najviše institucionalno angažiran dio populacije s najvišim stupnjem prosječne participacije u institucionalnom funkcioniranju sistematskih aranžmana, najslabije je vezan za religiju i crkvu.

Peto, razina postojeće vezanosti za religiju i crkvu različitih klasnih i socioprofesionalnih skupina povezana je i s odnosom prema vladajućem društvenom sistemu. Naime, što je jedna skupina čvršće uključena u institucionalni sistem i što je bliža stratezijski važnim institucijama postojećeg društvenog sistema, to je veća vjerojatnost da će razina njezine vezanosti za religiju i crkvu u prosjeku biti niža. No također vrijedi i suprotno, što je jedna skupina faktički manje izravno uključena u vladajući sistem i što je više locirana na rubovima institucionalnih aranžmana sistemske naravi, to će razina njezine vezanosti za religiju i crkvu biti u prosjeku viša.

VI

Početna i još uvijek veoma parcijalna i nedovoljno razvijena sociološka istraživanja vezanosti za religiju i crkvu u našim sredinama upozoravaju na ograničenost i jednostranost nekih dosta proširenih teoretiziranja i raspravljanja o problemima što ih nameće činjenica usporednog postojanja i trajanja religije i ateizma u istom društvu, u istim društvenim sredinama, te unutar istog općeg univerzuma značenja. Prije svega, ta istraživanja upozoravaju da se čitava ova problematika ne može primjerno istraživati u okviru onih pristupa i načina teoretiziranja koji se usredotočuju na metafizička pitanja o mogućnosti ljudskog življenja s bogom, ili bez boga. Očito je da su posrijedi mnoge druge okolnosti, od kojih se neke gotovo neutralne prema metafizičkim problemima. Nadalje, ta istraživanja upozoravaju na

ograničenost pristupa usredotočenih na pitanja sukoba idealima i materijalizma te uvjerljivosti sub specie aeternitatis idealističkih i materijalističkih, odnosno teističkih i atestičkih odgovora na konačna pitanja ljudskog svijeta i ljudskog življenja. Na kraju, ta istraživanja upozoravaju na ograničenost onih pristupa po kojima u prosvjetiteljskom duhu u žarištu čitave problematike stoji uvjerljivost odnosno neuvjerljivost religijskog nadzora na svijet, i znanstvenog objašnjenja svijeta. Spoznajena vrijednost jednoga sklopa ideja (čak i kad je izuzetno vidljiva), sama po sebi nije dovoljna da takav sklop ideja bude opće prihvaćen ili da neumitno zauzme mjesto jednoga drugog sklopa ideja čija je spoznajna vrijednost daleko manja ili je čak i sumnjiva. Očito je da su ovdje posrijedi okolnosti povijesne, društvene i kulturne naravi. To znači da ovoj problematici nije posve primjeren niti onaj pristup koji operira prešutnim ili različitim uvjerenjem o postojanju jedne jedine, jednoznačno određene i neumitne tendencije koja je ireverzibilna i posve neproturječna, bilo da se ta tendencija shvaća kao tendencija ireverzibilnog odumiranja i definitivnog, skorog nestanka religije ili kao tendencija neizbježnog uzleta i sigurne obnove religije.

Čini se da postoje dobri početni razlozi za pretpostavku da postoje neki značajni aspekti šireg suvremenog društvenog i kulturnog konteksta te povijesne dijalektike, koji su od izuzetnog značenja kako za održanje i širenje tako i za slabljenje i nestajanje konkretne vezanosti različitih klasnih i socioprofesionalnih skupina za religiju i crkvu u našim prilikama.

Prvo, to je dijalektika između tradicionalizma i modernizacije društva, pod uvjetom da se tradicionalizam shvati u smislu jednog specifičnog sklopa stavova koji se javljaju ili mogu javiti na predteorijskoj i predideo-loškoj razini. Takvi stavovi u osnovi stvaraju prošireno mišljenje da su tradicionalni načini suočavanja s različitim egzistencijalnim problemima ljudi i tradicionalni način reagiranja na problematične životne situacije (a razvijali su se spontano i duboko ukorijenili u vjekovno kolektivno iskustvo), uvijek najbolji i najsigurniji način za sadašnje suočavanje s egzistencijalnim problemima i za sadašnje reagiranje na problematične životne situacije. Iz toga je gotovo proisteklo pravilo da ih se uvijek treba pridržavati i davati im prednost pred svim novostvorenim i sada iskonstruiranim načinima, koji inače nemaju dugotrajnu povijesnu provjeru niti široko kolektivno iskustvo. Posebno se smatra da tradicionalne načine suočavanja s egzistencijalnim problemima i tradicionalne načine reagiranja na problematične životne situacije treba prefirirati u svim zaoštrenim krizama situacijama, bilo osobne ili grupne odnosno širedruštvene naravi, jer sve ono što stoji izvan okvira tradicionalnog u takvim situacijama nosi sa sobom velik rizik. U stvari, izgleda da gotovo sve ono što pod određenim okolnostima favorizirati tradicionalizam, u ovom smislu istodobno jača opću kredibilnost i vitalnost religije — čak i u čisto instrumentalnom pogledu, doprinoseći time stabilizaciji i učvršćivanju vezanosti ljudi za religiju i crkvu u masovnim razmjerima.

Drugo, to je dijalektika između službene kulture i oblika alternative kulture koje postoje u našim prostorima. Naime, činjenica je da je u ovim našim povijesnim prostorima religija stoljećima bila sastavni dio službene kulture, i to ne nekakav periferni i uzgredni, već dugo vremena i središnji

element službene kulture. Ona je bila element službene kulture koji je bio zaštićen, privilegiran i promican. Istovremeno je ateizam u ovom ili onom obliku postojao kao dio alternativne kulture, ili čak i izravne protokulture, ali je najčešće više bio prisutan u prizemnim i podzemnim razinama društvenog života nego u javnim. Suvremena se situacija u ovom pogledu radikalno izmijenila. Religija više nije sastavni dio službene kulture, a ateizam više nije dio alternativne kulture. Stoga religija ne može više računati na institucionalnu potporu i zaštitu. Istina, religija danas ne postoji onako kako je stoljećima u nas postojao ateizam, tj. samo na razini podzemne kulture. Međutim, religija očito dobiva neka obilježja jednog izrazitog oblika alternativne kulture u odnosu na službenu kulturu. Takva nova obilježja religija dobiva djelovanjem nekih posve spontanih mehanizama društvenog života, ali i također i svjesnim i namjernim nastojanjima. Dovoljno je napomenuti da je u dijelu crkvene štampe jasno prisutna težina da se svugdje pokaže »drugotnost« religije u odnosu na službenu kulturu te očuva linija razgraničenja. To se već vidi u jeziku koji se upotrebljava, u tradiciji na koju se poziva, u simbolima koji se upotrebljavaju, u svetkovinama koje se slave, u vrijednostima koje se naglašavaju, u događajima koji se glorificiraju. Očito je da su neki religiozni ljudi u crkvi u nas svijesni ove dijalektike, te inzistirajući dosljedno na održavanju i produbljivanju svih onih obilježja religije koji je prikazuju kao alternativnim oblik kulture, nastoje povećati šanse za stabilizaciju i eventualno širenje vezanosti ljudi za religiju i crkvu. Po njihovim ocjenama, religija i crkva time mogu samo dobiti, pa čak mogu suzbiti ili kompenzirati moguće negativne posljedice nekih društvenih procesa koji djeluju u pravcu slabljenja vezanosti ljudi za religiju i crkvu. Stoga se čini da sve ono što na razini svakodnevnog života i svakodnevnog životnog iskustva masovno podriiva kredibilnost ključnih sadržaja službene kulture, istodobno favorizira ili pod određenim okolnostima može izravno favorizirati stabilizaciju, obnovu i eventualno širenje vezanosti ljudi za religiju i crkvu, a time i smanjiti vjerojatnost njihova ubrzanog odvajanja od religije i otuđivanja od crkve. Njihova nastojanja postaju to izrazitija kako raste opasnost da se službena kultura pretvori u kruti, zatvoreni, monolitni dogmatski sistem, koji ne dopušta i ne tolerira odstupanja, kritičko ispitivanje, samostalno eksperimentiranje, sadržajnije inovacije i kreacije, ili se ne dopušta razvijanje drugih oblika alternativne kulture, te bi tako religija dobila privilegirani položaj — pretvorila bi se u jedino dopušteni tolerirani oblik alternativne kulture, koji bi se javno očitovao i slobodno promicao, pa faktički dobila monopol nad alternativnom kulturom te postala privlačna za sva traženja, eksperimentiranja i neslaganja. Međutim, povijesno iskustvo pokazuje da nema i teško može biti administrativnog stvaranja kulturnih sadržaja visokog stupnja kredibilnosti i privlačnosti!

Treće, to je dijalektika alijenacije i dezalijenacije u našim povijesnim prostorima i u konkretnim aktualnim oblicima. U stvari, može se pretpostaviti da gotovo sve što se na razini svakodnevnog života i masovnog životnog iskustva potvrđuje kao radikalno širenje ljudske svjesne kontrole i komande na ranije potpuno nekontroliranim ili jedva kontroliranim životno značajnim aspektima ljudske životne situacije, te se potvrđuje kao radikalno povećanje stvarne, sposobnosti ljudi da svjesno artikuliraju bitne

okvire vlastitog društvenog i osobnog življenja, favorizira daljnje slabljenje postojeće vezanosti za religiju i crkvu. Međutim, sve ono što u konkretnim suvremenim prilikama svakodnevno potvrđuje nemogućnost ljudi da masovnije uspostave svjesnu i trajniju kontrolu nad značajnim aspektima svoga života (naravno u uvjetima kad se takva kontrola želi i može očekivati), također može favorizirati stabilizaciju i obnovu vezanosti ljudi za religiju i crkvu.

Četvrto, to je dijalektika društvene kontrole systemske naravi i svega onoga što se odupire i bježi od takve kontrole. Naime, razumljivo je da u općim uvjetima u kojima religija (po razumijevanju službene kulture), stoji izvan kruga službene kulture, te (po razumijevanju same religije), pripada alternativnoj kulturi, vezanost za religiju i crkvu ovisi o sveobuhvatnosti i djelotvornosti postojećih mehanizama društvene kontrole systemske naravi. U stvari, gotovo sve ono što slabi djelotvornost društvene kontrole systemske naravi — i to ponajprije djelotvornost onih mehanizama društvene kontrole koji djeluju spontano i bez neke prisile — pod određenim okolnostima može favorizirati stabilizaciju i obnovu masovnije vezanosti ljudi za religiju i crkvu.

Peto, to je dijalektika između generacija što nailaze jedna za drugom u povijesnom procesu. Čini se da postoji nešto u međugeneracijskoj dijalektici što u uvjetima kad u masovnim razmjerima koegzistiraju religija i ateizam u okviru istog društva može utjecati na vezanost ljudi za religiju i crkvu. Generacija se ovdje shvaća u Mannheimovom smislu, a ne u čisto biološkom, a povijesni se proces shvaća kao složen i proturječan proces koji uvijek uključuje i kontinuitet i diskontinuitet, i stabilnost i nestabilnost, i ravnotežu i krize, i napredak i stagnacije i nazadak. U stvari, prirodno traganje jedne nove generacije za vlastitim povijesnim, društvenim i kulturnim identitetom, kao i njezino posve razumljivo nastojanje da takav identitet izgradi (razlikujući se pri tom od prethodne generacije), također može razviti sklonost i spremnost za čvršće vezivanje uz religiju i crkvu, ili obrnuto — utjecati na odvajanje od religije i crkve. Ovo će uveliko ovisiti o odnosu prethodne generacije prema religiji i crkvi, odnosno o mogućnostima koje nastupajuća generacija ima u vezi sa svojom cjelovitijom društvenom afirmacijom. U dinamičnim društvenim situacijama postoje i danas značajnije šanse da nastupajuća generacija — bez obzira na neku posve apstraktnu uvjerljivost ili neuvjerljivost religijskih ideja i sadržaja — počne graditi svoj vlastiti društveni i kulturni identitet, obraćajući se pritom čak i religijskoj tradiciji i postojećim religijskim sadržajima (ako se prethodna generacija drugačije religijski identificira i ako za nastupajuću generaciju ne postoje šire društvene i kulturne mogućnosti da samostalno i u svojevrsnoj kr. tičnoj distanciji prema već postojećem društvenom i kulturnom stanju te prethodnoj generaciji izgradi svoj vlastiti generacijski identitet, neovisno o postojećoj religiji i religijskoj tradiciji).

Sve ovo što smo u dosadašnjoj analizi iznijeli moglo bi vrijediti ne samo za opći način jačanja ili slabljenja vezanosti ljudi za religiju i crkvu uopće već i za jačanje ili slabljenje prosječne vezanosti za religiju i crkvu pojedinih klasnih i socioprofesionalnih skupina u našim suvremenim društvenim prilikama.

Srdan Vrcan

THE WORKERS, RELIGION AND CHURCH

(S u m m a r y)

The paper is devoted to a discussion of the problem of the workingclass commitment to religion and involvement in church under specific circumstances of the present-day Yugoslav social situation, taking into account the findings and conclusions from many researches in different West-European countries and analysing the empirical data obtained by the author in a survey research on religion and religiosity in one of the most important regions in Croatia. This discussion is divided in four sections.

The first section contains a detailed description of the extent of the commitment to religion and involvement in church of the workers in that region taking into consideration both the traditional and conventional commitment and involvement as well as the actual ones. The conclusion is that there is a significant decrease between the traditional and conventional commitment and involvement and the actual ones which is evident in terms of personal religious identification, different forms of religious behaviour and sharing some crucial religious beliefs. Such a decrease is interpreted as an indicator of the existence and persistence of a progressing process of desaffection of the important segments of the working class from religion and church. But it is pointed out that such a process is not peculiar only to the present-day Yugoslav situation. Moreover, such a process of desaffection from religion and church is not very spectacular if compared with the similar process in some of the West-European countries with Catholic background.

The second section is devoted to establish a hierarchy of different social classes and social strata in terms of the respective extents of their commitment to religion and involvement in church. The major conclusions are: a) the working-class is not the social class which is involved in the process of desaffection from religion and church in the strongest possible way and consequently it is not the social class which is actually the most desaffected; b) the hierarchy of social classes and strata in this region in terms of their actual commitment to religion and involvement in church differs in some important respects from the similar hierarchies in some of the West-European countries as established in different empirical researches. There is in the third section an analysis of different social variables that seem to be positively or negatively correlated in different extent of the commitment to religion and involvement in church of different social classes and social strata. The conclusion is that the extent of the commitment to religion and involvement in church on the average of different social classes and different social strata seems to be positively correlated with:

- a) proximity to the rural world;
- b) proximity to the world of manual work;
- c) low levels of formal school education;
- d) low levels of political activity and participation in the activity of different political organisation and social decision-making bodies;
- f) low levels of involvement in the everyday functioning of the institutional arrangements of the existing social system, and in particular in the institutional arrangements of strategic importance for the system.

The fourth section contains an attempt to identify in more general terms those social conditions that influence in a crucial way the persistence of the actual commitment to religion and involvement in church as well as the progressing process of desaffection from religion and church.